

OTKRIVENA SKRIVENOST

Ratko Podvorac

Uvod

Mysterium stricte dictum. Otajstvo u strogom smislu riječi. Otajstvo trojedinog Boga je polazište, kršćanski proprium govora o Bogu. Tajna koja ljudskom razumu uopće nije dostupna bez objave, a i nakon objave ostaje vjera kao trajna i jedina mogućnost egzistencijalnog prihvaćanja.¹ Otajstvo shvaćeno kao Božanska zbilja, kao stvarnost čovjeku u potpunosti nepoznatljiva, čak štoviše – nadnespoznatljiva, hyperagnostos². Zbilja koja čovjeka zahvaća i želi se u čovjeku dogoditi.³ Događajnost Božje zbilje zahvaća u čovjekovu povjesnu stvarnost pozivajući ga na odgovor. Polazište kršćanske vjere jest *mysterium stricte dictum*, skrivena otkrivenost ili otkrivena skrivenost. Najveće otajstvo, a ujedno i najtamnije.⁴ Stojimo pred tamom, uvijek. Bog je prema stvorenjima sušta tama. Čovjekovo iskustvo stoji nijemo pred neizrecivim, pred neiskazivim. Otajstvo jest ostvarenje onoga biti koje je posve skriveno pred razumom koji postavlja pitanje koje zauvijek izgleda kao strelica usmjerena u bespuće neba koja naizgled nikada ne dostiže cilj. Živimo u osluškivanju Otajstva. Iz toga proizlazi opravdanost Rahnerova proročkog govora u kojem tvrdi da će kršćanstvo postati mistično ili ga neće biti, jer za prihvaćanje samootkrivajuće apsolutno slobodne Božje ljubavi, i za njegovo razumijevanje, ukoliko je ono moguće s obzirom na apofatičku stvarnost mogućeg govora o Bogu, kao i snažno ograničenje analognog govora koji puno

više skriva nego što otkriva, in tanta similitudine, maior dissimilitudo, neće biti dovoljno znanje, nego će biti nužno dopustiti Otajstvu da nas preobrazi svojom razarajućom svetošću u susretu za koji nikada ne možemo biti dovoljno spremni ni pripravnici.

Stoga će svaki govor o misteriju kršćanstva biti govor o misteriju trojedinoga Boga i nikada neće biti shvatljiv ukoliko mu samo Otajstvo ne postane izvorom. Razum, okupan u svjetlu susreta sa Onim koji jedini jest, bit će sposoban uputiti se u avanturu teologije kao prijelomne točke vlastite življenosti otajstva o kojem govorimo. U tom svjetlu postaje jasna skolastička izreka da je filozofija službenica teologije. Govor o Otajstvu moguć je samo iz Otajstva samoga; dopustiti razumu da bude poučen. Priznati vlastitu nemoć, nemoć da je bol mistične šutnje kojoj je uvjet mogućnosti biti uveden u Otajstvo jedino sredstvo u tami pred kojom smo zatečeni u iznenađenosti vlastitog bivanja. Nemoć. Napuštenost koja se očituje kroz krik antropocentričnog ispražnjenja onoga koji traži, postaje tako polazište teologije o misteriju trojstvenog Boga. I pri tom gledanje kakvim ga mi poznajemo postaje otežavajuća okolnost i stvarnost vlastite nemoći. U dijalektici našeg vremena s nadvremenošću Božje zbilje, prihvaćanje prepoznate objavljenosti u Svetom pismu prihvaćamo kao pravilo za slušanje. Poslušnošću postajemo proroci kojima Bog otvara uho da ga slušaju. Time postajemo učenici. Slušači riječi.⁵

1. Otajstvo duha⁶

U razgovoru sa Samarijankom (Iv 4,1-42) Isus otkriva otajstvo Boga - Bog je duh - pneuma ho theos (Iv 4,24). Određeni član pred ime-

¹ W.Kasper, Bog Isusa Krista, Đakovo, 2004., 202.

² Pseudo - Dionysius, The Complete Works, New York-Mahwah, 1987; The Divine Names, 53.

³ B.Duda, Kratki pogled u misterij Krista i povijest spasenja, 1980., 10-22.

⁴ K.Rahner, Teološki spisi – Izbor, Zagreb, 2008., 77-109.

⁵ K.Rahner

⁶ Vidi NGT, fourth edition, 1994 - 2000

nicom theos snažno naglašava Isusovu namjeru. Otajstvo cjelokupnog boštva skriva se i otkriva u tom određenom članu. U kontekstu razgovora sa Samarijankom ona razumije da se radi o Bogu starog saveza - o Jahvi, o Bogu otaca. Nama kršćanima jasno je da Isus ovdje izriče otajstvo Boga kao Oca. Ujedno u tom se odgovoru čita cjelokupna Isusova objava; Otac koji je bitno duh, Sin ga objavljuje u istom duhu. Otajstvo duha još više naglašava otajstvo Božje neizrecivosti, ali i nesvodivosti na nama opipljivo. Ono šuteće uvijek prisutno, a što se uvijek može previdjeti, prečuti.⁷ Neukrotivost vjetra i apsolutna Božja sloboda u vlastitom djelovanju. Skrivenost oku onoga nevidljivoga koje se u životu čovjeka može analogno izraziti jedino iskustvom vjetra, kao onoga koji je prisutan, a koji se prepoznaje po vanjskim očitovanjima prisutnosti skrivenog djelovanja te ostavlja čovjeka u vlastitoj nemoći i bespomoćnosti u preuzimanju kontrole ili vlasti nad vjetrom. Ne zna se odakle dolazi niti kamo ide. Samo ga po šumu prepoznajemo. Nepojmivost kao izazov čovjekovu umu da uhvati neuhvatljivo. Ako si shvatio, nije Bog.⁸ Kakva utjeha za one žedne žive vode, one koji žele gledati lice njegovo, ali već iznemažu u pustinjama vremenitog. Otajstvo trojedinog Boga bitno osvjetljuje u paradoksalnoj otvorenosti upravo Isus sam. Kako shvatiti duh? Kako misliti duh? Ako za polazište našem razmišljanju uzmemo vjetar, tada je ono što označava vjetar u osnovi gibanje, kretanje, akcija. Dakle, otajstvo se otkriva u gibanju, akciji, koja je za nas ljude neshvatljiva jer ima polazište u vlastitoj neuvjetovanoj slobodi. Vjetar je u svojoj biti upravo pokret, kretanje. Pokret koji je unutar sebe nama skriven jer kada bismo razumijevali unutrašnju nužnost kretanja vjetra analogno bi se približili i razumijevanju imanentnog trojstva koje je, iako actus purus, nama neshvatljivo i teško zamislivo bez uzročne stvarnosti materijalne egzistencije. Pretpostavljena materijalna stvarnost prostora i

vremena u koje smo bačeni ograničavaju nas u spoznaji onoga što nas osjetno nadilazi.

Naše nam iskustvo govori o različitoj snazi vjetra koji djeluje u prirodi. Vjetar kao sila, kao snaga, vjetar kao moć kojom ne upravljamo. Vjetar koji silazi iz nebeskih prostranstava u ovo naše postojanje. Od onog blagog, ugodnog povjetarca koji tako rashlađuje ljetnu vrućinu, do orkanskih vjetrova koji razaraju sve što im se nađe na putu. Otajstvo očitovano kretanjem objavljuje se šumom. Otajstvo se očituje stvorenom po stvorenom jer milost pretpostavlja narav i usavršava je tako da je može prepoznati, iako pod velom simbola, a da čovjek njime nikada posve ne ovlada. Otajstvo djelovanja vjetra svoje djelovanje treba upovješćivati u prostoru i vremenu. Time aktivno djelovanje zahvaća zrak oko sebe i mijenja ga. Vjetar je taj koji dovodi oblake pune kiše⁹ nad plodne ravnice i uzrokom je plodnosti pojedinih prostranstava. Istovremeno, moramo uočiti i zbilju da ima vjetrova čije djelovanje ne zamjećujemo tako lako. Istina zrak je u neprestanom gibanju, ali postoji i vrijeme kada je to gibanje nama neprimjetno.

Postoji druga važna dimenzija duha, a to je dah. O ritmu disanja ovisi naš cijeli život i njegovo zdravlje. Nemoguće je zamisliti život bez zraka koji udišemo. Nevidljivo otajstvo time postaje ključna stvarnost našeg postojanja. U oba slučaja upravo je dimenzija disanja ključ života. Duh je tako ona bit, imanentnost Boga, koja nam po sebi izmiče, ali koji se po svojoj aktivnoj prisutnosti u svijetu daje prepoznati. Tako su djela spasenja koja je Bog učinio, radi nas ljudi sišavši s nebesa onaj šum koji prepoznajemo kao povijest spasenja. Ekonomijska nam se dimenzija ne daje direktno i neposredno, nego uvijek indirektno i analogno. I u tome se otkriva nužnost razumijevanja otajstva utjelovljenja i sakramentalnosti kao paradoksalnosti dvije naizgled nespojive zbilje koje u sebi utjelovljuju ono vidljivo – znak, i ono nevidljivo, koje ga preobražava, posvećuje i neizrecivo nadilazi.

⁷ K.Rahner, Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva, Rijeka, 2007.

⁸ Usp. A. Augustin, Ispovijesti, I, 6, Zagreb, 1991., 13.: "Si comprehendis, non est Deus."

⁹ I. Karlič, Otajstvo Trojedinog Boga, skripta za privatnu upotrebu studenata KBF-a, 123.

2. Bog je ljubav

Evandelist Ivan daje još jednu bitnu definiciju Boga. Bog je ljubav! U kakvom su odnosu te dvije stvarnosti koje nam se daju kao svjetla na putu apsolutnog sebezpriopćenja Boga? Ljubav i duh.

Ljubav je u Isusovu navještaju bitna oznaka njegova poslanja. Ljubav prema Bogu i prema bližnjemu te međusobna ljubav među učenicima znak je prepoznavanja onih koji su prihvatili riječ koju im je sam predao, a koju je prethodno primio od Oca. Otajstvo ljubavi koje je Bog sam, ostvaruje se nužno kao samopriopćenje i slobodno samopredanje. Ljubav je gibanje koje kao i vjetar treba stvarnost drugoga da se iskaže u posvemašnjoj besplatnosti. Nerazumljiva ludost križa gubi smisao bez trojstvene bitnosti perihoretičke, dinamičke ljubavi Oca, Sina i Duha Svetoga. Otajstvo kenoze ne razumije se iz svjetla križa, kolikogod je ono u Božjem promislu od samog početka¹⁰, nego iz svijesti o otajstvenosti Božje ljubavi koja se tek refleksivno naslućuje, iako nikada do kraja, te se ne otkriva bez onog osobnog susreta u tami bespomoćne uvučenosti kao dar odozgo. Vazmeno otajstvo duboko u sebi skriva krik Božje napuštenosti i čovjekova zatajenja kao stvarnog, drugotnog bića, koje u svojoj slomljenosti ne vidi svoju drugotnost i zaboravlja, u ime vlastitog buđenja, i šum velikih voda Božje ljubavi koju Duh Sveti uvijek iznova aktualizira nastavljajući Kristovo djelo spasenja. Time raspeta Božja ljubav postaje otajstveno, radikalno solidariziranje s najvećom čovjekovom bjedom¹¹, čovjeka koji otkada je ustavši u svome ruglu kao sam svoj gospodar odbacio i posljednju mogućnost vlastitog izmirenja s Bogom. Sin Božji tako, postavši sam prokletstvom, prihvaća na sebe puninu kazne za rizik dara potpune slobode koju nam je darovao. Neshvatljivost odbacivanja svoje istosti s Bogom da bi uzeo na sebe lik sluga, kao da je biti sluga neka posebna vrijednost, i to biti sluga podigao na razinu norme i kriterija nasljedovanja vlastitih

učenika koji su u svom ljudskom nerazumijevanju odbacili otajstvo Sina na isti način kao i mi danas, odbacujući poniznost i služenje, neprestano pitajući se tko će to od nas sjesti bliže prijestolju želeći i time uvjetovati ljubav koja nam se besplatno daruje i upotrijebiti je za vlastiti probitak. Bog je duh, Bog je ljubav, Duh je ljubav. Bog je bitno duh kojemu je bitak ljubav. Sada je lako razumjeti antifonu koja se pjeva na Veliki četvrtak: Gdje je ljubav prijateljstvo, ondje je i Bog! Ovdje se govori o bitku. Bog se ne prepoznaje po nekom obliku i nemoguće ga je bogooobično prepoznavati jer je bitan duh, nama neshvatljiv i nerazumljiv, amorfan, bezobličan, ali se ipak daje prepoznati po šumu, po svom djelovanju za nas, po onome što kao čisti čin izvodi u nama i oko nas. I time se otajstvo ljubavi još više otkriva u ljubavi prema drugima. Otajstvo moći ljubiti drugoga dar je od Boga. Jedan Bog koji je ljubav kao aktivan odnos međusobnog spoznavanja tri Božanske osobe, ostvaruje se kao spiratio, nadisanje, koje je bitno ljubav kojom se međusobno prožimaju istobitne svemogućnosti koje su prema nama ekonomijski uvijek samo kao jedan Bog.

U čemu je onda univoknost tih dvaju naizgled različitih definicija Boga? I vjetar i ljubav ne spoznaju se direktno, nego po plodu, koji je uvijek plod u drugome i za drugoga. Kao što vjetar prepoznajemo po šumu, tako i ljubav prepoznajemo po plodovima koji su nam očigledni. Svatko će, bez razmišljanja, prepoznati čovjeka ispunjenog ljubavlju i htjet će doći k njemu da bi se i na njemu samom ostvario dar ljubavi koji tako svijetli, grije i privlači. Ljubav nužno privlači. Svatko želi biti dionikom ljubavi. Kao i vatri, približit će joj se da se bolje ugrije. I ljubav i vjetar prepoznaju se po šumu. Šumu koji iscjeljuje, koji ozdravlja, koji u konačnici uskrisuje mrtve.¹² Tako se otajstvo duha i otajstvo ljubavi očituju tek nakon što

¹⁰ Usp. H.U. von Balthasar, *Mysterium Paschale*, Zagreb, 1993., 24.

¹¹ Isto

¹² U bizantskom obredu postoji poseban obred koji se zove zeon - ulijevanje tople vode u vino. Đakon tada govori: "Punina Duha Svetoga!". Obred označava Kristovo uskrsnuće. Topla voda, označava toplinu živoga tijela. Vidi: V.Zagorac, *Kristova svećenička služba*, Zagreb, 1997., 225.

su ostvareni, ne unaprijed kao prazno obećanje, nego kao konkretno djelo učinjeno u konkretnom vremenu za konkretnog čovjeka, a prepoznaje se kao zahvat Božji ili povjesnospasenjsko Božje djelovanje. Refleksija na plodovima, kao rosa sa neba, oplođuje u čovjeku i rađa vjeru u dobrohotnu i bronamjernu prisutnost Boga. Tako Bog staroga Saveza postaje Emanuel - Bog s nama, Ljubav, kao jedini uzrok djelovanja Trojstvenog Boga.

3. Vazmeno otajstvo

Vrhunac trinitarne objave je pashalno, vazmeno otajstvo.¹³ Riječ dolazi od hebrejske riječi pesah (aram. pasha), a označava prijelaz, prolazak. Događaj je to Božjeg aktivnog zauzimanja za njegov narod koji je bio u ropstvu i kojega su Egipćani teško tlačili. Bog je čuo vapaj svoga naroda i sišao je da ga izbavi. Spasiteljsko djelo kojim je narod oslobođen ropstva iskazuje brigu Boga za njegov narod. I svake se godine u židovskom narodu obnavlja spomen na početak njegove povijesti. Izlazak iz ropstva donosi svoj plod u Savezu koji je Bog sklopio sa svojim narodom. I treći element starozavjetnog pashalnog događanja jest ispunjenje Božjeg obećanja da će dovesti svoj narod u zemlju u kojoj teče med i mlijeko. Tako je prva pasha u sebi sadržavala narod koji pati, tlačitelje i Boga koji daje obećanje da će izbaviti svoj narod i dovesti ga u obećanu zemlju te konačno ostvarenja Božjeg obećanja. Isti Bog silazi još dramatičnije s nebesa radi nas i našeg spasenja. Isus Krist koji en morfe theu hyparhon bijaše uobličen Bogu (može li se ovdje povući analogija s kasnijim Ivanovim evanđeljem i poslanicom pa da razumijemo da je Krist u vrijeme prije početka bio nužno i duh i ljubav jer je Bog, čime bismo zapravo Ivana shvatili kao tumača Božje otajstvenosti?), čime Pavao stavlja polazište vazmenog otajstva pred početke vremena kada je Isus bio kod Oca što naglašava otajstvenu dimenziju vazmenog otajstva, koje je djelo od prije početka vremena, te tako razumijevanje Kristova spasiteljskog djela obuhvaća, ali i nadilazi ograni-

čenu epizodu ipak nužno ljudske drame. Ovdje otkrivamo još jednu otajstvenu dimenziju Isusa Krista - više je volio ljude negoli svoju istost, isa theo, s Bogom. Svoju povlasticu nije smatrao važnom i zato je napušta, ispražnjuje se od slave koju je imao kod Oca otkada je svijeta bilo (Iv 17,5 - tako opet Ivan produbljuje razumijevanje kenozee), skrivajući je u sebi. Iako tumačen kristološki, hvalospjev u Fil 2,6-11 po svojoj strukturi otkriva trojstvenu narav pashalnog otajstva i pokazuje otajstvo koje počinje u vječnosti, otkriva se u vremenu, a u eshatonu završava. Redak šest otkriva nam Božju zbilju koja je prethodila dramatičnom Isusovu ispražnjenju čime se mijenja slika Boga Staroga saveza, kao suverena koji nikome ne daje svoju slavu, u sliku Boga ljubavi, koji je spreman napustiti svoju slavu radi ljudskog spasenja. Pasha počinje prije vremena u slobodnom, sebedpredajućem, apsolutno slobodnom ispražnjenju Isusa Krista koji ima vlast sebe isprazniti. Ta vlast je vlast Božanske ljubavi prema čovjeku. Ovdje otkrivamo dvije različite, slobodne i međusobno uvažavajuće volje koje se međusobno prožimaju - Očevu koja šalje i Sinovljevu koja čini u ljubavi prema Ocu i prema ljudima. Bog u Isusu Kristu silazi s nebesa. Ničim izazvan, sebedpriopćavajući čin Boga koji je potaknut samom svojom biti koja je jedini uzrok unutar Boga samoga, imanentno kao ljubav koja rađa, ali i biva rođena u vječnom, dinamičnom principu, te se kao nadisanje ostvaruje u trojstvenom jedinstvu, ali također i prema van, ukoliko pod djelovanjem prema van ne shvaćamo razdvajanje biti, dakle dijeljenje, nego djelovanje jednoga Boga. Tako cjelokupnost imanentnoga trojstva, nama uvijek i bezuvjetno skrivena, djeluje u ekonomijskom smislu kao bitno Jedno. To znači da u osobi Isusa Krista bitno djeluje Trojstveni Bog. Isusov govor o pojedinim osobama Trojstva, ostaje Isusu pridržano kao proprium, a nama iako objavljeno bitno skriveno jer se nama ono otkriva kao aposteriorno, dok se spoznaja o uzrocima, dakle ono apriorno, skriva u imanentnom koje se nama očituje kao Isus Krist. Dakle, govor o trima osobama u jednom Bogu govori o vječnim odnosima u Bogu, koji su od vječnosti. Ta je vječnost nama neshvatljiva jer u

¹³ Balthasar, Isto, 172-182.

sebi ne sadrži prostor i vrijeme, dakle ni jednu dimenziju nama iskustveno poznatog egzistencijalnog, te se za nas ostvaruje u susretu s osobom Isusa Krista. Ono vječno u njemu silazi u ovo prolazno sa svim oznakama prolaznosti, sve do smrti, smrti na križu. Proživši sebe cjelovitošću onoga biti sluga - biti čovjek može na sebi ponjete grijehe svih i ostati vjerodostojan, i u svojem najdubljem poniženju otkriti se kao dramatično razapeta ljubav Boga koji je ostavio svoju slavu da bi se u suprotnom, sub contrario, neočekivanom, u onom najmanjemu, najodbačenijemu, u onome prokletome, pokazao kao Bog koji ljubi. U Isusu Kristu otkriva se nemoć svemoći Boga koji se dao razapeti.¹⁴ Naglašavajući time temeljnu dimenziju odnosa u kršćanskoj zajednici, poniznost, koja svoj izvor uvijek ima u poslušnosti ljubavi tako snažno objavljuje Boga koji u vječnom rađanju i nadisanju postaje uzor čovjekova djelovanja ukoliko sebe smatra Kristovim učenicom, tj. ako svoje nasljedovanje dokazuje držanjem Isusovih zapovijedi prema Bogu i prema bližnjemu.

Zaključak

Međutim, Očevo poslanje, Isusovo prihvatanje u punini slobode druge Božanske osobe i njegovo ispražnjenje u sebi nužno skrivaju onu otajstvenu dimenziju koja nam se, iako objavljena, skriva. Tek po prihvatanju riječi koje je od Oca primio i predao ih ljudima, čovjek ovdje spoznaje, isključivo u vjeri koja je plod spoznaje i čuvanja iste riječi, da je Isus poslan od Oca i da je od njega izašao. Istobitnost duhovske biti trojedinog Boga koje se ostvaruje kao ljubav - Duh Sveti treća božanska osoba, daje nam reflektirati o međusobnosti prožimanja, perihorezu, i nužnog jedinstvenog Božanskog djelovanja. Tako izlaženje u međusobnoj odnošnjosti triju Božanskih osoba, označava međusobnu dinamiku ljubavi koja iako istobitna, homousios, hipostatski razlikuje osobe - Oca, Sina i Duha Svetoga, mišljenih u međusobnom odnosu vječnog rađanja, vječnog bivanja rođenim, vječnog nadisanja

i bivanja nadisanim.¹⁵ Otajstvena dimenzija znači da je događanje unutarnjih odnosa u Bogu ono koje se ne može tumačiti, a time ni razumijevati povijesno jer povijest za nas sadržava vrijeme i prostor. Paradoks time biva izraženiji jer je upravo povijest locus theologicus Sina Božjega od Oca poslanog, kao jedino moguće mjesto osvjetljivanja Otajstva koje je Božja zbilja, stvarnost koja je po sebi za nas posve uronjena u tamu, a koja se po ispražnjenju, utjelovljenju Sina Božjega osvjetljuje, te paradoksalno događajući se u prostoru i vremenu, u smrti utjelovljenog Boga i njegovu uskrsnuću otkriva pobjedničko djelovanje trojstvenog Boga u tom istom prostoru i vremenu, pobjedom nad konačnošću ljudskog postojanja i najdubljom čovjekovom tragedijom, pobjedom nad smrću. Otac uskrisuje Sina po Duhu svetomu i u Duha Svetoga, čime sebe proslavlja, ali proslavlja i Duha Svetoga koji je, time što se izlio na zajednicu, potvrda, svjedočanstvo i pečat Isusova uskrsnuća.¹⁶ Trojstvenost cjelokupne dinamike djelovanja za nas jednoga Boga uvjet je razumjevanja pashalnog otajstva kao cjelokupnog Božjeg povijesno-spasenjskog djela koje nam Duh Sveti aktualizira u našu povijesnost čineći tako živim misterij Krista. Duh Sveti je životvorac jer daje život cjelokupnom svjedočanstvu crkve. Ali Duh Sveti koristi se našom stvarnošću i znakovima kojima djeluje, posadašnjujući tako zauvijek u našoj stvarnosti Isusovo pashalno otajstvo Bogu na slavu, čovjeku na posvećenje, podsjećajući nas neprestano na otajstvo trojedinoga Boga koje je za nas apsolutna tajna u strogom smislu.

¹⁵ K.Rahner-H.Vorgrimler, Teološki rječnik, Đakovo, 2004., 628-9.

¹⁶ Balthasar, Isto, 173., 179.

¹⁴ S.Kušar, Bog kršćanske objave, Zagreb, 2001., 91.

Literatura:

- A. AUGUSTIN, Ispovijesti, Zagreb, 1991.
- H. U. VON BALTHASAR, *Mysterium Paschale*, Zagreb, 1993.
- H. DENZINGER / P. HÜNERMANN, Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava ovjeri i ćudoređu, Đakovo, 2002.
- B. DUDA, *Kratki pogled u misterij Krista i povijest spasenja*, BS 1, 1980.
- Enciklopedijski teološki rječnik, Zagreb, 2009.
- M. GLAZIER / M. K. HELLWIG, *Suvremena katolička enciklopedija*, Marijan tisak, Split, 2005.
- I. KARLIĆ, *Otajstvo Trojedinog Boga*, skriptata za privatnu upotrebu studenata KBF-a, Ak.god.2007/08.
- W. KASPER, *Bog Isusa Krista*, Đakovo, 2004.
- S. KUŠAR, *Bog kršćanske objave*, Zagreb, 2001.
- NGT, fourth edition, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994. – 2000.
- Otačka čitanja u molitvi crkve, Izbor iz Časoslova Božjeg naroda, Zagreb, 2000.
- PSEUDO - DIONYSIUS, *The Complete Works*, New York-Mahwah, 1987.
- K. RAHNER, *Teološki spisi – Izbor*, Zagreb, 2008.
- ISTI, *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*, Ex libris, Rijeka, 2007.
- K. RAHNER / H. VORGRIMLER, *Teološki rječnik*, Đakovo, 2004.
- TOMA AKVINSKI, *Izabrano djelo*, Zagreb, 2005.
- C. VAGAGGINI, *Theological Dimensions of the Liturgy*, St.Paul, Minnesota, 1976.
- V. ZAGORAC, *Kristova svećenička služba*, Zagreb, 1997.